

میرسیدعلی همدانی در پاکستان (با نگاهی به پژوهش‌های دکتر محمد ریاض)

عارف نوشاهی^{*۱}

چکیده

میرسیدعلی همدانی یکی از عارفان بزرگ تاریخ اسلام است که حضور و نقش او در بخش وسیعی از جهان اسلام، از جمله ایران، تاجیکستان، افغانستان، پاکستان و کشمیر واضح و محسوس است. کشمیر در شمار سرزمین‌هایی است که از شخصیت میرسیدعلی بسیار اثر پذیرفته و این اثرپذیری انتقال فرهنگ ایرانی را به این منطقه به همراه داشته است؛ همین موضوع سبب توجه بسیاری از محققان پاکستانی به شخصیت میرسیدعلی شده و آن‌ها را به خلق آثاری درباره او ترغیب کرده است. در این مقاله، ابتدا سه کتاب *خلاصه المناقب*، *مستورات* (منقبت‌الجواهر) و *روضات الجنان و جنات الجنان* که خارج از حوزه شبه‌قاره در زمینه سیره‌نگاری میرسیدعلی به نگارش درآمده، معرفی شده‌اند و در ادامه، فهرستی از منابع و مآخذی که در شبه‌قاره درباره میرسیدعلی و طریقه همدانی او پدید آمده، ارائه شده است؛ سپس پژوهش‌های مستقلی که محققان پاکستانی، به‌ویژه محمد ریاض‌خان، در نیمه دوم قرن بیستم درباره این عارف بزرگ انجام داده‌اند، معرفی شده است. در پایان نیز فهرست نامگوی برخی از رسائل میرسیدعلی همدانی، از جمله «اوراد فتحیه»، «تلقینیه»، «چهل اسرار»، «درویشیه»، «ذخیره الملوک» و... که در پاکستان چاپ شده‌اند، ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: میرسیدعلی همدانی، پاکستان، آثار پژوهشی.

۱. استاد زبان و ادبیات فارسی، اداره معارف نوشاهی، اسلام‌آباد، پاکستان

* arifnaushahi@gmail.com

۱. مقدمه

میرسیدعلی همدانی (ت. ۱۲ رجب ۷۱۴هـ.ق / ۲۲ اکتبر ۱۳۱۴م.؛ ف. ۶ ذی‌حجه ۷۸۶هـ.ق / ۱۹ ژانویه ۱۳۸۵م.) جزء عارفانی است که مقبولیت او همچون بسیاری از عارفان جهان‌شمول تاریخ اسلام، منطقه گسترده قلمروی اسلامی را درنوردیده و تأثیر افکار و نقش پای کارهای او تا به امروز، در گستره جغرافیایی جهان اسلام باقی است. میرسیدعلی همدانی در همدان (ایران) به دنیا آمد؛ از آنجا به ختلان (کولاب فعلی) مهاجرت کرد؛ بعد به کشمیر رفت و چندین سال در آنجا ماند؛ سپس در حین مسافرت از کشمیر به حجاز، در محلی با نام کُنر در افغانستان جان به جان آفرین تسلیم کرد و در کولاب به خاک سپرده شد. بدین ترتیب، حضور و نقش شخصیت همدانی در سرزمین‌های ایران، تاجیکستان، افغانستان، پاکستان و کشمیر واضح و محسوس است. وجود سلسله نوبخشیه (منسوب به سیدمحمد نوبخش) در بلتستان و سکردو (در مناطق شمالی پاکستان) خود، شاهد راستین پذیرش افکار میر همدانی در این سامان است. همان‌گونه که آرامگاه میرسیدعلی در کولاب مورد احترام عامه است، خانقاه معلی یا مسجد شاه همدان در نزدیکی سری‌نگر کشمیر نیز قبله‌گاه مریدان اوست. میرسیدعلی همدانی در انتقال و اثرگذاری فرهنگ ایرانی به کشمیر سهمی بسزا داشته است؛ تا جایی که کشمیر را «ایران صغیر» می‌گویند.

۲. سیره‌نگاری میرسیدعلی همدانی در خارج از شبه‌قاره

اگر نگاهی به پیشینه سیره‌نگاری میرسیدعلی همدانی بیندازیم، خلاصه‌المناقب (در مناقب میرسیدعلی همدانی) کهن‌ترین منبع درباره میر است که یکی از مریدان بی‌واسطه او، نورالدین جعفر بدخشی، (ف. ۷۹۷هـ.ق / ۱۳۹۵م.) در ۷۸۷هـ.ق / ۱۳۸۵م. یعنی یک سال پس از وفات مراد خود نوشته است. سپس حیدر بدخشی (یکی از اصحاب شیخ عبدالله برزش‌آبادی طوسی که این یکی مرید خواجه اسحاق ختلانی [ف. ۸۲۶هـ.ق] و خواجه اسحاق مرید میرسیدعلی همدانی است) مستورات یا منقبت‌الجواهر را نوشت. سومین منبع مهم در این باره روضات‌الجنان و جنات‌الجنان تألیف حافظ حسین کربلایی (ف. ۹۹۷هـ.ق / ۱۵۸۹م.) است. از این میان، خلاصه‌المناقب و روضات‌الجنان و

جنات/الجنان به چاپ رسیده؛ البته، این هرسه کتاب خارج از حوزه شبه‌قاره تألیف شده است.

۳. معرفی منابع موجود در شبه‌قاره درباره میرسیدعلی و طریقه همدانیه

تذکره‌نویسان شبه‌قاره نیز در کتب تذکره‌های عمومی، از درج کردن شرح احوال میرسیدعلی همدانی و طریقه همدانیه او غافل نبوده‌اند. در اینجا فهرست مآخذ تاریخی فارسی درباره میرسیدعلی همدانی و طریقه همدانیه را که در شبه‌قاره پدید آمده، به طریق ایجاز می‌آوریم:

- منبع/الانساب از میرشاه معین‌الحق جهونسوی، نسخه خطی در آثارخانه بریتانیا، لندن، شماره Or.226، برگ ۱۰۲.
- ثمرات/القدس من شجرات/الانس از میرزالعل بیگ لعلی بدخشی (۹۶۸-۱۰۲۲هق/ ۱۵۶۱-۱۶۱۳م.)، در سال ۱۱۰۷-۱۱۰۸هق/ ۱۵۹۸-۱۵۹۹م. تألیف شده و به کوشش سیدکمال حاج سیدجوادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۹۹۷م. چاپ شده است.
- جامع/السلاسل از مجدالدین علی بن ظهیرالدین محمدبن شیخ خلیل‌الله بدخشی، در عصر جهانگیر پادشاه (۱۰۱۴-۱۰۳۷هق/ ۱۶۰۵-۱۶۲۷م.) نگاشته شده و مؤلف شجره‌نامه‌های سلسله همدانیه را به تفصیل آورده است. نسخه خطی در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، شماره ۱۰۶۰ موجود است.
- مفتاح/العارفین از عبدالفتاح بدخشی بن میرمحمد نعمان که در سده ۱۱هق/ ۱۷م. می‌زیسته و این کتاب را در حدود سال ۱۰۹۲هق/ ۱۶۸۱م. تألیف کرده است. نسخه خطی در مجموعه شیرانی، دانشگاه پنجاب، لاهور، شماره ۴۲۵۳ موجود است.
- واقعات کشمیر یا تاریخ/اعظمی از محمد اعظم دیده مری کشمیری، در سال ۱۱۴۸هق/ ۱۷۳۵م. آغاز و در ۱۱۶۰هق/ ۱۷۴۷م. به پایان رسیده و به سال ۱۹۳۶م. در مطبع برقی صابر، لاهور، به تصحیح مولوی محمدشاه مفتی سعادت سری‌نگری چاپ شده است.

- معیار سالکان طریقت از میرعلیشیر قانع تتوی (ف. ۱۲۰۳ه.ق. / ۱۷۸۹م.) در سال ۱۲۰۲ه.ق. / ۱۷۸۸م. تألیف و به کوشش سیدخضر نوشاهی، اداره معارف نوشاهی، ساهن پال، پاکستان، ۲۰۰۰م. چاپ شده است.
- بحر زخار از وجیه‌الدین اشرف، در سال ۱۲۰۲ه.ق. / ۱۷۸۸م. تألیف، و به تصحیح و تدوین آذرمیدخت صفوی، مرکز تحقیقات فارسی دانشگاه اسلامی علی‌گر، هند، ۲۰۱۴م. چاپ شده است. شرح حال همدانی در جلد دوم آمده است.
- خزینة‌الاصفیا از مفتی غلام سرور لاهوری، در سال ۱۲۸۱ه.ق. / ۱۸۶۴م. تألیف و در مطبع ثمرهند، لکهنو، ۱۸۷۳م. چاپ شده است.
- تاریخ کبیرالموسوم به تحایف‌الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار از ابومحی‌الدین مسکین کشمیری، بین سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۱ه.ق. / ۱۸۹۲ تا ۱۹۰۴م. تألیف شده و در مطبع سورج پرکاش، امرتسر، ۱۳۲۱ه.ق. / ۱۹۰۴م. به طبع رسیده است.
- تحفه / شرفیه از حافظ محمدحسن کبروی کشمیری که در سال ۱۳۵۲ه.ق. / ۱۹۳۳م. تألیف و به اهتمام سیده‌رقیه در تذکره مشایخین کشمیر، سری‌نگر، کشمیر، ۲۰۰۳م. چاپ شده است.

۴. معرفی پژوهش‌های مستقل محققان پاکستانی درباره میرسیدعلی همدانی

تا اینجا دیدیم که به‌جز خلاصه‌المناقب و مستورات، هیچ کتاب مستقلی درباره میرسیدعلی همدانی تألیف نشده است. در واقع، در نیمه دوم قرن بیستم میلادی، محققان پاکستانی به پژوهش‌های مستقل درباره میرسیدعلی همدانی روی آوردند و کتاب‌های جداگانه راجع به او تألیف کردند. سرگروه این محققان، دکتر محمد ریاض خان (۱۹۳۵-۱۹۹۴م.) است. پژوهش‌های دیگری که در این زمینه انجام شده، به این شرح است:

در سال ۱۳۵۴ش، محمدرضان ضیا رانا، دانشجوی پاکستانی از اهالی سرگودها، با تصحیح مستورات تألیف حیدر بدخشی، از دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران به اخذ دکتری ادبیات فارسی نائل آمد.

خانم دکتر سیداشرف ظفر خلاصه المناقب (در مناقب میرسیدعلی همدانی) تألیف نورالدین جعفر بدخشی را تصحیح و درباره آن تحقیق کرد که از سوی مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۹۵م. به چاپ رسیده است. او کتابی به زبان اردو درباره سیدمیرعلی همدانی نیز نوشت که در ۱۹۷۲م. در ندوة المصنفین لاهور و مکرر در سری نگر کشمیر چاپ شده است.

دکتر آغاحسین شاه همدانی (ف. ۱۹۹۷م.) که خود از تبار میرسیدعلی همدانی بوده، نخست تذکره شاه همدان را به زبان اردو نوشت که در سال ۱۹۷۲م. در راولپندی طبع شد؛ سپس کتابی به انگلیسی درباره میر همدانی به نگارش درآورد که مشخصات چاپ آن بدین شرح است:

The Life and Works of Sayyid Ali Hamadani (1314-1385), National Institute of Historical and Cultural Research, Islamabad, 1984.

این کتاب به قلم دکتر محمد ریاض خان به فارسی نیز ترجمه و بدین مشخصات چاپ شده است: شاه همدان، میرسیدعلی همدانی (۷۱۴-۷۸۶هـ.ق)، انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۹۹۵م.

احمدحسین اصلاحی در سال ۲۰۱۰م. رساله دکتری خود را با عنوان /میرکبیر سیدعلی همدانی المعروف شاه همدان در بخش علوم اسلامی دانشگاه زبان‌های نوین، اسلام‌آباد (NUML) نگاشت. در این رساله، شرح حال و آثار همدانی، دعوت و تبلیغ او در کشمیر، و افکار سیاسی‌اش بررسی شده است. این رساله تاکنون چاپ نشده است. تنها کتابی که در روزگار معاصر در ایران درباره میرسیدعلی همدانی نوشته و چاپ شده است، مروج اسلام در ایران صغیر، تألیف پرویز اذکایی، انتشارات دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ۱۳۷۰ش است.

۵. فهرست نامگوی برخی رسائل میرسیدعلی همدانی

شماری از آثار میرعلی همدانی در پاکستان چاپ شده است. برخی چاپ‌ها بدون تحقیق و برخی با تحقیق است. فهرست نامگوی این رسائل به شرح زیر است:
- «اوراد فتحیه»، چاپ شرکت شیخ الهی بخش و محمد جلال‌الدین، لاهور، بدون تاریخ.

- «تلقینیه»، به کوشش دکتر محمد ریاض، در مجله دانش، اسلام‌آباد، شماره ۱۶ (۱۹۸۸م.)، صفحات ۵-۱۷.
- «چهل اسرار»، مجموعه غزلیات است با تخلص «علی». چاپ‌های متعددی از این مجموعه در دست است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: به کوشش سیده‌اشرف بخاری، محقق پاکستانی، انتشارات وحید، تهران؛ چاپ لاهور در ۱۹۱۵م.؛ چاپ محمدحسین تسبیحی در راول‌پندی، ۱۹۹۳م. این مجموعه در «همدانی‌نامه» و «چهل اسرار» نیز موجود است. به کوشش دکتر محمد ریاض در کتاب *احوال و آثار و اشعار میرسیدعلی همدانی* نیز چاپ شده است.
- «درویشیه»، به کوشش دکتر محمد ریاض در کتاب *احوال و آثار و اشعار میرسیدعلی همدانی* منتشر شده است.
- «ذخیره الملوک»، نخست در مطبع افغانی امرتسر (هند) چاپ شد و سپس در مطبع بهاول، لاهور، ۱۹۰۵م. به چاپ رسید.
- «ذکریه»، به تحقیق و ترجمه اردو از غلامحسن حسنو، چاپ سکر دو، ۱۹۸۷م.
- «روح و نفس»، در مجموعه *رسائل*، چاپ لاهور، ۱۳۳۲ه.ش.
- «السبعین فی فضایل امیر المؤمنین»، به کوشش دکتر محمد ریاض در کتاب *احوال و آثار و اشعار میرسیدعلی همدانی* چاپ شده است.
- «عقبات»، یک بار به کوشش غلامحسن حسنو در مجله *دانش*، اسلام‌آباد، شماره ۱۷ و ۱۸، صفحات ۱۷۵-۱۹۴ چاپ شد؛ سپس دکتر سعید بزرگ بیگدلی براساس دو نسخه دیگر، آن را در همان مجله، شماره ۶۲ و ۶۳، صفحات ۱۱-۳۰ چاپ و اشتباهات چاپ حسنو را برطرف کرد.
- «فتوتیه»، به کوشش دکتر محمد ریاض چند بار چاپ شده است: یک بار در ایران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۹ه.ش و دو بار در پاکستان از طرف اداره اوقاف پنجاب، لاهور ۱۹۷۲م. و مکرر در کتاب *احوال و آثار و اشعار میرسیدعلی همدانی* با شش رساله او، انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد در سال‌های ۱۹۸۵ و ۱۹۹۱م.

- «مرآت التائبین»، به تصحیح متن و ترجمه اردوی غلامحسن حسنو، در مجله اقبالیات، نشریه آکادمی اقبال، لاهور، شماره ۱۱ و ۱۲، صفحات ۱۰۵-۱۴۶.
- «مرادات دیوان حافظ»، به کوشش دکتر محمد ریاض در کتاب احوال و آثار و اشعار میرسیدعلی همدانی چاپ شده است.
- «مشارب الاذواق»، چاپ انجمن خدام الصوفیه، لاهور، قبل از ۱۹۱۸م. و چاپ دکتر محمد ریاض در مجله فرهنگ ایران زمین، تهران، شماره ۲۰ (۱۳۵۳هش)، صفحات ۲۶۶-۳۱۵. در کتاب احوال و آثار و اشعار میرسیدعلی همدانی نیز چاپ شد.
- «مشتیه»، به کوشش دکتر نعمت‌الله ایران‌زاده، در مجله دانش، اسلام‌آباد، شماره ۸۱ (۲۰۰۵م.)، صفحات ۷-۳۲.
- «مکتوبات»، به کوشش دکتر محمد ریاض، آکادمی اقبال، لاهور، ۱۹۸۵م. به کوشش او پیش‌تر در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، جلد ۲۱ (۱۳۵۳هش)، شماره ۱، صفحات ۳۳-۶۶ و جلد ۲۲ (۱۳۵۴هش)، شماره ۱، صفحات ۳۳۶-۳۵۶ چاپ شده بود.
- «مناجات»، به تحقیق و ترجمه اردوی سیداشرف بخاری، چاپ ندوة اسلامیة نوربخشیه پاکستان، ۱۹۹۰م.
- «مناصیه»، نخست در سال ۱۹۰۹م. با «مکتوبات» او چاپ شد؛ سپس دکتر محمد ریاض آن را در مجله دانش، اسلام‌آباد، شماره ۱۶ (۱۹۸۸م.)، صفحات ۱۸-۲۶ منتشر کرد.
- «منهاج العارفین»، مجموعه ۱۴۱ پند کوتاه است که چند بار چاپ شده است؛ یک بار همراه با پنج گنج در ۱۲۷۵ هـ.ق.
- «همدانیه»، به کوشش دکتر محمد ریاض در مجله دانش، اسلام‌آباد، شماره ۱۶ (۱۹۸۸م.)، صفحات ۲۷-۳۲.

۶. معرفی آثار ترجمه‌شده میرسیدعلی همدانی به زبان اردو

برخی آثار میرسید همدانی برای تفهیم مردم عامی و فارسی‌ندان این منطقه، به زبان اردو ترجمه و چاپ شده که فهرست آن‌ها بدین قرار است:

- غلامحسن حسنو شش رساله میرعلی همدانی را به اردو ترجمه کرد که یک‌جا در رسائل حضرت شاه همدان یا شش رسائل حضرت شاه همدان، انتشارات اداره معارف سهروردیه، لاهور، ۱۹۹۶م. چاپ شده است. در این مجموعه، رسائلی به این شرح آمده است: «تلقی‌نیه»، «همدانیه»، «عقبات»، «درویشیه»، «داوودیه» و «ذکریه».
- «اورد فتحیه»، ترجمه اردو از محمدیوسف نگینه، لاهور، ۱۹۸۷م.
- «بهرامشاهیه»، ترجمه اردو از محمد ریاض، مجله اسلامی تعلیم، لاهور، شماره مارس و آوریل، ۱۹۷۳م، صفحات ۲۲-۳۰.
- «ذخیره الملوک»، ترجمه اردو از غلام قادر ساکن کوت بهوانی داس، ضلع گوجرانواله، با نام «منهج السلوک»، در ۱۳۳۱هـ.ق. ترجمه شد و در ۱۳۳۴هـ.ق شرکت شیخ الهی‌بخش و محمد جلال‌الدین آن را در لاهور منتشر کرد. دو ترجمه اردوی دیگر عبارت‌اند از: «محاسن السلوک» از محمد ریاض قادری، انتشارات قادریه بکس، لاهور، ۱۴۰۶هـ.ق و «صحیفه السلوک» از صدرالدین رفاعی، انتشارات مدنی، راول‌پندی، ۱۹۸۷م.
- «چهل اسرار» که مستان‌شاه کابلی بر آن شرحی به صورت مخمس فارسی نگاشت و به کوشش محمدحسین تسبیحی، با نام «آتشکده اسرار» یا «مخمس چهل اسرار»، در راول‌پندی، ۱۹۹۴م. چاپ شد. ترجمه به زبان اردو از غازی محمد نعیم، با نام «منشور ملک عشق» در اسلام‌آباد، ۱۹۹۷م. چاپ شد؛ غلام محمدشاه بجهاره کشمیری «چهل اسرار» را به زبان کشمیری ترجمه کرد که در ۱۹۸۷م. در راول‌پندی چاپ شد.
- «ذکریه»، ترجمه اردو از غلامحسن حسنو، انتشارات صدیقی، سکر دو، ۱۹۸۷م.
- «عقبات»، ترجمه اردو از دکتر محمد ریاض، در مجله الولی، حیدرآباد، شماره آوریل و مه ۱۹۷۳م، صفحات ۶۰-۷۰.
- «فتوت‌نامه»، ترجمه اردو از دکتر محمد ریاض، مجله فکر و نظر، اسلام‌آباد، شماره محرم ۱۳۹۱هـ.ق، صفحات ۶۷۷-۶۹۷.
- «السبعین فی فضایل امیرالمؤمنین»، ترجمه اردو از سیدوقار علی حیدر همدانی، انتشارات لوح و قلم، لاهور، ۲۰۱۱م.

- «مرآت‌التائیین»، ترجمه اردو همراه با متن، از غلامحسن حسنو، در مجله اقبالیات، نشریه آکادمی اقبال، لاهور، شماره ۱۱ و ۱۲، صفحات ۱۰۵-۱۴۶.
- «مکتوبات» را مترجم ناشناسی به اردو برگرداند و الله والی کی قومی دکان آن را چاپ کرد (لاهور، بی تاریخ).
- «مودت‌القریبی و اهل‌العبا»، ترجمه به فارسی، از ابوالقاسم قمی لاهوری، باعنوان «البشری بالحسنی»، چاپ لاهور، ۱۳۱۷هـ.ق/ ۱۸۹۹م.

۷. مساعی دکتر محمد ریاض در همدانی‌شناسی

دکتر محمد ریاض خان در ۴ مارس ۱۹۳۵م. در روستای گهل سواری سیدان به دنیا آمد. این روستا در کوهستان مری، در بخش راول‌پندی پاکستان واقع است. او در ۲۸ نوامبر ۱۹۹۴م. در راول‌پندی چشم از این جهان پوشید و در زادگاه خود به خاک سپرده شد. رحمت خدای پاک بر او باد!

محمد ریاض تحصیلات عالی خود را در رشته زبان و ادبیات فارسی در سال ۱۹۶۸م. در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران به پایان رساند و مدرک دکتری گرفت. وی در سال‌های ۱۹۶۹ تا ۱۹۷۲م. در کراچی و اسلام‌آباد به تدریس زبان‌های فارسی و اردو مشغول بود. از سال ۱۹۷۲ تا ۱۹۷۷م. به‌عنوان استاد اعزامی پاکستان‌شناسی و زبان اردو در دانشگاه تهران خدمت کرد. پس از بازگشت به پاکستان، در سال ۱۹۸۰م. به گروه اقبال‌شناسی دانشگاه آزاد به‌نام علامه محمد اقبال در اسلام‌آباد پیوست و ریاست آن گروه را برعهده داشت و تا دم‌واپسین، در همان گروه خدمت کرد.

دکتر محمد ریاض در طول حیاتش، کارهای متنوع در زمینه زبان و ادبیات فارسی انجام داد؛ اما شهرت او بیشتر در زمینه میرسیدعلی همدانی‌شناسی و اقبال‌شناسی است و خطا نیست اگر بگوییم که او جزء نخستین محققانی است که در پاکستان، میرسیدعلی همدانی را در سطح آکادمیک شناسانده است. او خود می‌گوید:

این‌جانب از سال ۱۳۴۵هـ.ش/ ۱۹۶۶م. علاوه بر کارهای فرهنگی پیرامون ایران و پاکستان و اقبال‌شناسی و غیره، مشغول تحقیقات درباره حضرت علی ثانی، میرسیدعلی همدانی، معروف به شاه همدان بوده و علاوه بر چاپ کتب و مقالات

عديده‌اي به زبان انگليسي و فارسي، بيست اثر وي مدون و ده اثر ايشان را ترجمه نموده و به چاپ رسانده‌ام (۱۹۹۵: ۱).

دکتر محمد رياض کار پژوهشي خود را درباره ميرسيدعلي همداني با نوشتن شرح *احوال و آثار ميرسيدعلي همداني* و تصحيح متن «فتوت‌نامه» از تأليفات او آغاز کرد که در واقع رساله دکتری او به راهنمائي دکتر حسن مينوچهر در دانشکده ادبيات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۴۷هش / ۱۹۶۸م. بود که بعدها همين تحقيق، به شکل گسترده‌تری با نام *احوال و آثار و اشعار ميرسيدعلي همداني با شش رساله از وی در سلسله انتشارات مرکز تحقيقات فارسي ايران و پاکستان، اسلام‌آباد، در سال‌های ۱۹۸۵ و ۱۹۹۱م.* به چاپ رسيد. در اين کتاب شش رساله از آثار ميرسيدعلي همداني چاپ شده است: ۱. «فتوتيه»، ۲. «مشارب‌الاذواق»، ۳. «مرادات ديوان حافظ»، ۴. «چهل‌ويک غزل از مير همداني»، ۵. «درويشيه»، ۶. «السبعين في فضائل اميرالمؤمنين». در ميان همه کتاب‌های معاصر که تاکنون درباره ميرسيدعلي همداني نوشته شده، اين کتاب از لحاظ محتوا، تنوع مطالب و استناد به کتب، ارجح است و هيچ مطلبي در آن بي‌سند نيامده است. مؤلف در اين کتاب نه تنها از ۱۳۴ منبع مکتوب استفاده کرده؛ بلکه خود در ۱۹۶۷م. به همدان رفته، راجع به گنبد علويان که خلوتگاه مير همداني بوده، از افراد محلی پرسش کرده است (رياض، ۱۹۹۱: ۳۲).

از اين کتاب در تاجيکستان نيز استقبال شد و تاکنون دو برگردان از آن به خط سيريليك به عمل آمده است. بار اول به کوشش س. احمداف و ماهرخواجه سلطان‌اف در ۱۹۹۵م. در نشریات عرفان، دوشنبه به چاپ رسيد. اين برگردان و چاپ، فقط باب اول و دوم کتاب دکتر رياض را دربرمی‌گيرد. برگردان دوم به کوشش و تهيه محمدجعفر رنجبر، انتشارات کتابخانه استاد خليل‌الله خليلی، دوشنبه ۲۰۱۵م. است. در اين برگردان به جای شش رساله که در کتاب دکتر رياض بود، مکتوبات اميرسيدعلي همداني و نه رساله ديگر او آمده است. در ابتدای اين چاپ، شرح حال دکتر محمد رياض به قلم نگارنده اين سطور ذکر شده است.

متن «فتوت‌نامه» که ضميمه رساله دکتری او بوده، به صورت جداگانه نيز با عنوان «فتوتيه» به کوشش دکتر محمد رياض در تهران (انتشارات اساطير، ۱۳۸۹ش.) و دو بار در پاکستان (اداره اوقاف پنجاب، لاهور، ۱۹۷۲م.) منتشر شده است.

چند رساله کوتاه دیگر نیز از آثار میرسیدعلی همدانی به کوشش مرحوم دکتر محمد ریاض در نشریه دانش (۱۹۸۸م، شماره ۱۶، اسلام‌آباد، صص ۵-۱۷، ۱۸-۲۶ و ۲۷-۳۲) به چاپ رسید که عبارت‌اند از: «تلقینیه»، «منامیه» و «همدانیه».

دکتر محمد ریاض به ترجمه اردوی ده اثر میرسیدعلی همدانی نیز همت گماشت. از میان آن‌ها، ترجمه رساله‌هایی به شرح زیر به اطلاع من رسیده است:
- «بهرامشاهی»، مجله اسلامی تعلیم، شماره مارس و آوریل ۱۹۷۳م، لاهور، صفحات ۲۲-۳۰.

- «عقبات»، مجله الولی، شماره آوریل و مه ۱۹۷۳م، حیدرآباد، صفحات ۶۰-۷۰.
- «فتوت‌نامه»، مجله فکر و نظر، شماره محرم ۱۳۹۱هق، اسلام‌آباد، صفحات ۶۷۷-۶۹۷.

دکتر محمد ریاض چندین مقاله اردو و فارسی درباره میرسیدعلی همدانی و آثار او، و نهضت فتوت نوشت که بایسته گردآوری و شایسته نشر در یک مجلد کتاب است. مشخصات برخی از این مقالات را می‌توان در فهرست مقالات فارسی تألیف ایرج افشار (۱۳۵۵-۱۳۸۳) مجلدات ۳ تا ۶ ملاحظه کرد. در اینجا مشخصات تعدادی از مقالات مرحوم محمد ریاض درج می‌شود:

درباره میرسیدعلی همدانی:

- «خدمات امیرکبیر میرسیدعلی همدانی در شبه‌قاره پاکستان و هند (قرن هشتم)»، معارف اسلامی، شماره ۶، ۱۳۴۷هش، تهران، صفحات ۹۵-۹۹.
- «منابع اولیه تحقیق درباره حضرت میرسیدعلی همدانی»، دانش، شماره ۱۷ و ۱۸، ۱۳۶۱هش، اسلام‌آباد، صفحات ۱۱۱-۱۲۷. در این مقاله خلاصه المناقب و مستورات بررسی شده است.

- «میرسیدعلی همدانی و علامه اقبال لاهوری»، وحید، شماره ۵، ۱۳۴۶هش، تهران، صفحات ۴۲۳-۴۲۹ و ۵۶۵-۵۶۸.
- «مروج اسلام در ایران صغیر»، پرویز اذکایی (نقد کتاب درباره میرسیدعلی همدانی است)، دانش، شماره ۳۳، ۱۳۷۲هش، اسلام‌آباد، صفحات ۱۳۱-۱۴۳.

درباره آثار میرسیدعلی همدانی:

- «فتوت‌نامه میرسیدعلی همدانی»، با مقدمه و تصحیح محمد ریاض‌خان، معارف / اسلامی، شماره ۱۰، ۱۳۴۸ ه.ش، تهران، صفحات ۶۴-۷۰ و شماره ۱۱، ۱۳۴۹ ه.ش، صفحات ۳۲-۳۹.
- «توضیحاتی در مورد آثار میرسیدعلی همدانی»، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۱۰، ۱۳۵۳ ه.ش، صفحات ۶۷۶-۶۸۱.
- «متن مکتوبات میرسیدعلی همدانی»، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، جلد ۲۱، شماره ۱، ۱۳۵۳ ه.ش، صفحات ۳۳-۶۶؛ جلد ۲۲، ۱۳۵۴ ه.ش؛ جلد ۲۲، شماره ۱، ۱۳۵۴ ه.ش، صفحات ۳۳۶-۳۵۶.
- «متن مشارب‌الذواق»، به کوشش محمد ریاض، فرهنگ ایران‌زمین، شماره ۲۰، ۱۳۵۳ ه.ش، تهران، صفحات ۲۶۶-۳۱۵.
- «ذخیره‌الملوک»، تألیف میرسیدعلی همدانی: ایک مطالعه اور تحقیق (اردو)، دانش، شماره ۲، ۱۹۸۵ م.، اسلام‌آباد، صفحات ۷۱-۱۰۵؛ سهرورد، لاهور، شماره ۶، ۱۹۸۸ م.، صفحات ۳۸-۶۸.
- «سه رساله میرسیدعلی همدانی: تلقینیه، منامیه (رؤیایی)، همدانیه»، دانش، شماره ۱۶، ۱۹۸۸ م.، اسلام‌آباد، صفحات ۳-۳۵.
- «تأثرات اقبال از حضرت شاه همدان و اثر ذخیره‌الملوک وی»، اقبالیات، شماره ۸، ۱۹۹۲ م.، لاهور، صفحه ۴۰.

درباره فتوت:

- «فتوت‌نامه عطار یا هاتفی»، معارف / اسلامی، شماره ۸، ۱۳۴۸ ه.ش، تهران، صفحات ۸۶-۹۲ و شماره ۱۳، ۱۳۵۰ ه.ش، صفحات ۳۱-۳۶.
- «پیرامون فتوت یا جوانمردی»، هلال، جلد ۱۸، شماره ۸، ۱۳۴۹ ش.، کراچی، صفحات ۸-۱۳.
- «آغاز و ارتقای نهضت فتوت اسلامی»، معارف / اسلامی، شماره ۱۵، ۱۳۵۲ ه.ش، تهران، صفحات ۶۰-۷۲.
- «عیاری و شطاری»، معارف / اسلامی، شماره ۲، ۱۳۵۳ ه.ش، تهران، صفحات ۶۸-۷۷.
- «فتوت»، معارف / اسلامی، شماره ۳، ۱۳۵۳ ه.ش، تهران، صفحات ۵۸-۶۸.

- «مختصری از نهضت فتوت در ایران و جهان اسلامی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۹، ۱۳۵۲ هـ.ش، صفحات ۵۰۷-۵۳۲ و ۶۲۳-۶۵۰.
- «نظام فتوت کی (چند منبع درباره نظام فتوت)»، فکر و نظر، جلد ۱۶، شماره ۴، اکتبر ۱۳۹۲ م، اسلام‌آباد، صفحات ۴۰-۵۷.
- یک بُعد شخصیت دکتر محمد ریاض مربوط به کارهایی است که او در زمینه ادبیات فارسی و علامه محمد اقبال لاهوری انجام داده است که احتوای آن موضوع به مقالات مفصل جداگانه نیاز دارد.
- در پایان، اعلام می‌کنم که مدیون اطلاعات سودمندی هستم که صاحب‌زاده حسن نواز شاه (ساکن نرالی، گوجرخان) در اختیار من گذاشتند؛ از ایشان سپاسگزارم.

منابع

- افشار، ایرج (۱۳۵۵-۱۳۸۳). *فهرست مقالات فارسی*. ج ۳-۶. تهران: [بی‌نا].
- راهی، اختر (۱۹۸۶). *ترجمه‌های متون فارسی به زبان‌های پاکستانی*. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ریاض، محمد (۱۹۹۱). *احوال و آثار و اشعار میرسیدعلی همدانی با شش رساله از وی*. اسلام‌آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- _____ (۱۹۹۵). «مقدمه». از کتاب *شاه همدان میرسید علی همدانی (۷۱۴-۷۸۶ هـ.ق)*.
- تألیف سیدحسین شاه همدانی. اسلام‌آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ماهتاب، سعیده. *دکتر محمد ریاض بحیثیت اقبال‌شناس (تحقیقی مقاله ایم فل اقبالیات)*. زیر نظر محمد صدیق خان شبلی. پایان‌نامه دانشجویی رشته اقبال‌شناسی در دانشگاه علامه محمد اقبال. اسلام‌آباد.
- نوشاهی، عارف (۲۰۱۲). *کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه‌قاره*. ج ۴. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.